

HÚZÓLÁNC ÉS/VAGY TOLÓLÁNC, AVAGY ELMÉLET ÉS (RELATÍV) KRONOLÓGIA

HEGEDŰS ATTILA

A magyar hangtörténet-tudomány meglehetősen biztonsággal tárta fel a rövid magánhangzók állományában az ősmagyar és az ómagyar korszakban bekövetkezett elmozdulásokat. Megállapításai alapján (Losonczi 1915–7; Laziczius 1941–3; Kubínyi 1958; Abaffy 1974; összefoglalóan Bárczi 1967) a legfontosabb folyamatok a következők: a tövéghangzók záródása, a szóvégi redukció, az ezzel kapcsolatos labializáció, a tövéghangzók lekopása, az ún. pótlónyúlás jelensége. Ezek és még esetleges további folyamatok (Abaffy 1974: 431) nem egyediek, nem függetlenek, hanem kapcsolatban állnak egymással. Ámde még a leginkább átfogó igényű szintézisből (Bárczi 1967) sem tárul eléink a változásoknak az egész rendszert átrendező, valamely határozott irányba vivő folyamatjellege. Van-e a magánhangzók elmozdulásának kinyomozható oka? S ha igen, akkor lehet-e ez a Kubínyi által megfogalmazott beszédiram-fokozódás, a hangsúlyviszonyok megbomlása? Van-e az elmozdulásoknak kitapintható iránya, s nevezhetjük-e ezt Deme Lászlóval „lazulási folyamatnak” (1968: 18), Benkő Loránddal „akusztikai gyengülésnek” (1988: 149), alkalmazhatjuk-e erre a rendszerre Abaffy Erzsébetnek a mássalhangzók esetében „gyengülésként” megfogalmazott választát (1991: 29)? Beállítható-e és miképpen a felismert folyamatba az ómagyar kori s az egész rövidmagánhangzó-rendszert érintő nyíltabbá válás? Olyan kérdések ezek, amelyeket érdemes újból és újból feltenni.

Ezért hatott az újdonság erejével az első ízben 1984-ben megjelent A nyelv és a nyelvekben közölt (Kenesei 1989²: 172–6) átalakulási modell: az *i* ómagyar kor eleji kétirányú fejlődése (*j* > *u*, *j* > *i*) a rendszeren végigvonuló mozgássorozatot indított el. Az *i*-ből alakult *u* és *i* az eredetibb *u*-k és *i*-k mellé fejlődve homonimákat idézhetett elő, s ezt kiküszöbölendő, az eredetibb *i* és *u* képzése eltolódott: az *i* *ü*-vé, illetőleg *ë*-vé, az *u* *o*-vá alakul át. Ezzel természetesen további fejlődéseket idéz elő az eredetibb *o*, *ë*, *ü* helyén. S így tovább. A fejlődéssorozat végére a rendszer „egésze módosul, de rendszer jellegét végig megőrizve” (176), kivész egy hang (*j*) és megjelenik egy (ill. két) új hang: az *ö* (és az *â* ennek kialakulásában egy másik fejlődés, az *â* > *a* labializáció is közrejátszott). Kenesei érdeme a fejlődés rendszerszerű jellegének feltárása, felismerése szerint pedig a fő mozgató elv a nyelvnek a homonímia elkerülése irányába végbement mozgása. Kenesei István a népszerű kiadásban vázolt modellt megismétli egy újabb, immár a bizonyító anyagot is mellékelő közleményben (1995), ahol hangsúlyozza: a minimális fonémakontraszt megőrzésének szándéka a hangeltolódások fő mozgatóereje. A szerző állítása igazolására a következő példákat hozza: *szim* ‘szem’ és *szim* ‘szívni’, *visz* ‘visz’ és *visz* ‘vissza’, *bics* ‘becs(ül)’ és *bics(ak)* ‘kés’. Felállít továbbá egy hangváltozási idősort is, melyben 10 fejlődést mutat be, s ezeket időhatárok közé szorítva 3 fejlődési periódust határoz meg. Az elsőbe az *j* > *i* és *j* > *u* változást sorolja (befejeződik a 12. században), a másodikba az *i* > *ë*, *i* > *ü*, *u* > *o* változást (befejeződik a 13. században) és az *â* > *a* változást teszi (ez a 14. században fejeződik be), és a harmadik időegységbe sorolja az *ë* > *ö*, *ü* > *ö*, *o* > *a* változást (nem foglal állást az *ë* > *e* változás idejét illetően).

A magánhangzók fejlődésének rendszerszerű szemlélete, a folyamatot fenntartó okrendszernek a homonímia elkerülésének elvében való magyarázata, az ómagyar korban az olvasati problémák ellenére is kétségkívül meglevő nyíltabbá válásnak a rendszerszerű fejlődésben megtalált szerepe miatt Kenesei modelljét kétségkívül értékes és megkerülhetetlen magyarázati lehetőségként kell értékelnünk. S míg maga az elmélet rendkívül tetszetős, több ponton kérdéseink merülhetnek fel. Az első az *i*-nek a magyar hangrendszerben elfoglalt helyével kapcsolatos. Ez a hang ugyanis meglehetősen kis megterheltségű fonéma volt (Benkő 1988: 156). Nehéz tehát elképzelni, hogy egy ilyen periférikus helyzetű fonéma eltűnése ekkora átrendeződést okoz. A másik probléma: nem szükségszerű, hogy ha egy hang átalakul, s így egybeesik egy már meglevővel, azt feltétlenül kibillentse és változásra kényszerítse. Egy ellenpélda: a finnugor alapnyelvből örökölt *w*-hoz az ősmagyar kor első felében a hangzóközi *m*-ből is fejlődik *w*. Ám szó sincs arról, hogy az addig meglevő *w* továbbfejlődne, de az *m*-ből fejlődött helyben maradna. Sőt. Ugyanúgy fejlődnek tovább (vö. Bereczki 1998: 71, 75). (További, a részleteket érintő kritikai észrevételeim az *Acta Linguistica* 2002-es évfolyamában olvashatók: 85–94.)

Kenesei a változássor magyarázatára a tolólánc elvét alkalmazta. 1991-ben Abaffy Erzsébet – Bárczi Géza (1962) nyomán – az ősmagyar kori intervokális helyzetű zárhangok átalakulását, s ennek az átalakulásnak relatív kronológiáját mutatja be egy ellentétes magyarázó elv, a húzólánc alapján: a három hangtani helyzet (*-p-*, *-pp-*, *-mp-*) közül a „rendkívülien zöngés környezet” (Abaffy 1991: 28) hatására először a zárhangok zöngésülnek (*mp* > *mb*). az így kialakult zöngések asszociációs hatása kiváltja az egyszerű zárhangok zöngésülését (*p* > *b*). A rendszerben így kiüresedett *-p-* helyét a *-pp-* egyszerűsödése tölti be, a hiány mintegy „odaszívja”. Abaffy idézett tanulmányában e ponton megszakítja a folyamatot, s majd a 2003-ban megjelent Magyar nyelvtörténet tankönyvben (Kiss–Pusztai szerk. 2003: 118) fejezi be: a következő fázisban a *b* spirantizálódik (*b* > *β*), majd az itt üressé vált helyre a húzólánc behúzza a *mb*-t (*mb* > *b*).

Abaffy az említett 1991-es tanulmányában nem abszolutizálja a húzólánc elvét. Azért is szakítja félbe gondolatmenetét, mert úgy találja, hogy a tolólánc elve is magyarázhatja a folyamatokat: az egyszerűsödő gemináta (*pp* > *p*) odább löki az egyeshangot (*p* > *b*), de ugyanakkor a már zöngésült *mb* is hat erre a kialakult *b*-re, s az réshanggá válik (*b* > *β*). Abaffy itt még eljátszik a modellekkel, s mivel bizonyító anyaga nincs az ősmagyar kor írástalansága miatt, bármelyik változási menetrend elképzelhető. Meglepő ezek után, hogy az új tankönyvbe már csak a húzóláncelv-magyarázatot teszi be, s ugyanakkor az ómagyar kori rövidmagánhangzó-változások tárgyalása során Kenesei magyarázati lehetőségét említés nélkül hagyja, még a továbbvezető irodalomban (351) sem említi. Amint a Kenesei bemutatta tolólánc működésével kapcsolatban is voltak fenntartásaink, úgy a húzólánc-elv ősmagyar kori működésével kapcsolatban is vannak ilyenek. Csak egy példa: a magyar mássalhangzó-rendszer sokáig megvolt *zs*, *dzs*, *ty* nélkül is, pedig e hangok zöngétlen, illetőleg zöngés homorgán megfelelőit a rendszer tartalmazta. A *dzs* például egyáltalán nem hiányzott, csak akkor jelent meg, mikor az oszmán-török jövevényszók elterjesztették. Ugyancsak kétségünket erősíti az a tény, hogy Abaffy az idézett írásában az ellentett változás és magyarázó elv lehetségeségét is megengedi, s ezáltal mintegy saját verziójának kritikáját is megadja.

A magyar nyelvtörténeti szakma nem értékelte érdeme szerint e két magyarázatot. Mind Kenesei, mind Abaffy írása visszhang nélkül maradt. Pedig lényeges kérdé-

seink lehetnek e két modell kapcsán: használható-e a két modell a hangváltozások rendszerszerű leírására, többet megértünk-e általuk a nyelvi mozgás dinamikájából? S ha válaszunk e kérdésre esetleg: igen, akkor tovább kell kérdeznünk: melyik modell használhatóbb: melyik a kevésbé ellentmondásmentes. Mindkét szerző kiemeli a helyzet és a környezet szerepét a hangváltozások lefolyásában, s szintén kiemelik a változás rendszerszerűségét is. A rendszerben való gondolkodás tehát mindenképpen pozitívuma e modelleknek. Ugyanakkor azonban mindkét modellben a nyelv mint homogén entitás jelenik meg, egyik modell sem figyel a nyelvi változatosságra. Jeleztem fentebb Kenesei modelljénél, hogy számomra problematikus az indulás: a veláris *j* státusa nem tűnik olyanak, mint ami megrengetteti a rendszert. Ugyancsak megvan az indulás problémája Abaffy modelljében is: az általa „rendkívülien zöngés helyzetnek” jelöltnél (*-mp-*) van zöngésebb is (*-p-*). Azután itt van a homonímia problémája általánosságban és részleteiben is. Általánosságban: ma is van számos homonim helyzet, amelyet a nyelvhasználat nagyon jól tud kezelni a szövegösszefüggés és a szituáció alapján, a megértési nehézség elhanyagolható, a közlés megértése sikeres lesz a homonim alakok ellenére is. Részleteiben: Kenesei ez irányú példái, mint frásomban jeleztem, egyáltalán nem meggyőzőek.

Napjaink szociolingvisztikája a nyelvi változsról azt állítja, hogy a változás mindig a beszélőktől, azok innovációjából indul ki (Bartha 1998: 14). A hangváltozások lezajlása viszont két síkon történik: „egyfelől a változatok és a beszélők azokhoz való viszonyának síkján – ezt lehet fonetikai-szociolingvisztikai szintnek nevezni; másfelől a nyelvi rendszer síkján – ezt lehet fonológiai szintnek nevezni” (Cser 2002: 12). S bár a fonetikai-szociolingvisztikai szint az indító, a folyamatban Cser András szerint érvényesülnek bizonyos rendszerkényszers: labilisabb állapotok stabilabb állapotokká alakulnak a változás folyamatában. Kérdésünk ezek után az lehet, hogy a két szintnek melyik elv felel meg inkább. Úgy találom, hogy a homonímia mint a beszélők számára leküzdendő, megértést nehezítő akadály inkább a tolólánc elvét igazolja, míg a húzólánc elvére inkább a rendszerkényszer érvényesülése jellemző.

Bárczi időegyebeállításainak alapelve az, hogy a rendszer különböző elemei egyetlen szinkrón metszetben sem eshetnek egybe, lehetnek azonosak, mert akkor azonosan kellene a továbbiakban változniuk. Ez a kiindulás csak abban az esetben abszolútálható, ha – mint ahogyan fentebb jeleztem – a nyelvet homogén egységnek tekintjük. Amennyiben azonban megengedjük a társadalmi és területi elkülönültség tényét (bármelyik szinkroniában!), akkor meg kell engednünk különböző rendszer- (vagy részrendszer-) mozgásokat is. Az egyenes vonalú levezetések szükségszerűen kell, hogy átadják a helyüket az egyazon időben esetlegesen meglevő, eltérő változatokat megengedő modellnek. Egy ilyen, a szinkroniában többirányú változásokat is megengedő modell vajon a tolólánc elvét érvényesítheti-e, vagy a húzóláncét?

A következő folyamatelemzéshez Bereczki Gábor könyvét (Bereczki 2003) használtam, és csak a szó eleji helyzetet elemzem. E szerint az alapnyelvben efféle helyzetben két affrikáta (*cs*, *csj*) és három szibiláns (*sz*, *szj*, *s*) létezett. Az ősmagyar kor folyamán eme öt hangból a változások következtében a korszak végére három maradt (*sz*, *s*, *cs*). Mi történt közben? Egyszerűen csak elveszett két hang? Nem. Azt tapasztaljuk, hogy a szó eleji *sz* és *s* elenyészett, de helyükön megjelenik a korábbi *szj* és *cs*-ből alakult *sz* és *s*. A korábbi *szj* ezáltal eltűnik a rendszerből, de a korábbi *cs* helyén megjelenik a *csj*-ből alakult *cs*. Igen ám, de az egykori *csj*-ből nemcsak *cs*, hanem *szj* és *s* is alakult. Több kérdésre is kell tehát válaszolnunk ezen a ponton: 1. Felfűzhető-e

ez a folyamat egy egyenes vonalú változássorra? 2. Húzólánc vagy tolólánc-elv érvényesült-e?

Bereczki szerint a *csj* háromirányú (*cs*, *szj*, *s*) változása időben elnyúló folyamat: az ugor kortól az ősmagyar kor végéig eltarthatott (*cs*-vel átvett török jövevényszavaink folytatásai a magyarban *cs*-vel is, *s*-sel is megtalálhatók). A *szj* már az ugor korban depalatalizálódott. Az *s* és az *sz* viszont csak a magyarban tűnt el (a *t* szintjén megőrződött az obi-ugor nyelvekben). Megfigyelhető tehát egy bizonyos időbeli eltérés az egyes hangváltozások között, s ez alapján felvázolható egy relatív kronológia, amely a tolólánc elvén alapul. Ha ugyanis kiindulópontként vesszük a *csj* ugor korban elinduló többirányú széthasadását (*csj* > *szj* még az ugor korban [Bereczki 2003. 74], *csj* > *cs* és *csj* > *s* az ugor és az ősmagyar korban), akkor a kialakult hangok (*szj*, *cs*, *s*) a tolólánc elvén keresztül eltolják az adott helyen eddig létező hangokat, s az új hang vagy a meglévő mellé fejlődve, azt mintegy változásra kényszerítve, azzal együtt változik tovább (*szj* > *sz*), vagy az ott levőt odább lökve, a helyét elfoglalva a helyére lép (*cs*). Ezáltal az addigi *cs* hang *s*-sé válik. Az így kialakuló *sz* és *s* pedig a teljes megsemmisülésbe taszítja a szó eleji örökölt *sz* és *s* hangokat. A tolólánc elve valószínűleg széleskörűben alkalmazható hangtörténeti folyamatok, rendszerváltozások ábrázolására, mint a húzóláncé.

(Természetesen, a most itt felvázolt folyamatábrázolás is elnagyolt és ezáltal mesterkél: nem veszi figyelembe az adott környezetben levő hangok gyakoriságát, az időbeli elnyúlást, a török esetleges hatásait, az ősmagyar nyelvjárások különbségeit. Azt tehát, ami az élő nyelv alapsajáttsága: a többirányú változatosságot.)

HIVATKOZÁSOK

- Abaffy Erzsébet 1974: Szóvégrendszerünk az ős- és az ómagyar korban. A szóvégi redukálódás, *Magyar Nyelv* **70**, 430–40.
- Abaffy Erzsébet 1991: Az ősmagyar fonémarendszer történetéhez, in Hajdú Mihály – Kiss Jenő szerk.: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*, Budapest, ELTE, 27–30.
- Bárczi Géza 1962: A finnugor zárhangok ősmagyar kori történetéhez, *Magyar Nyelv* **58**, 1–10.
- Bárczi Géza 1967: Hangtörténet, in Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán: *A magyar nyelv története*, második kiadás, Budapest, Tankönyvkiadó, 95–191.
- Bartha Csilla 1998: Beszélőközpontúság a nyelvi változások magyarázatában, in Hajdú Mihály – Keszler Borbála szerk.: *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*, Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszék, 14–20.
- Benkő Loránd 1988: *A történeti nyelvtudomány alapjai*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Bereczki Gábor 2003³: *A magyar nyelv finnugor alapjai*, Budapest, Universitas.
- Cser András 2002: *A zörejhangek gyengülési és erősödési folyamatainak tipológiája és modellezése*, Piliscsaba, PPKE Magyar Nyelvészeti Tanszéke.
- Deme László 1968: A magyar nyelv történetéhez – „A magyar nyelv története” kapcsán, *Magyar Nyelv* **64**, 14–23.
- Kenesei István szerk. 1989: *A nyelv és a nyelvek*, második, bővített kiadás, Budapest, Gondolat.
- Kenesei István 1995: Történeti nyelvtan: elmélet és gyakorlat, *Magyar Nyelv* **91**, 281–91.

-
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. 2003: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris.
- Kubínyi László 1958: Magyar nyelvtörténeti változások vélhető összefüggéséről, *Magyar Nyelv* **54**, 213–32.
- Laziczius Gyula 1941–3: Egy nagy pör felújítása, *Nyelvtudományi Közlemények* **51**, 241–79.
- Losonczi Zoltán 1915–7: Az ő-zés története, *Nyelvtudományi Közlemények* **44**, 373–406.